

Kaks hoonet aegade sahvrist: Estonia esimene maja ja taluteater Toilas

KUS ME SPEKTAAKLIT TEEME? Arhitektuuriloolasel Karin Hallas-Murulal on Arhitektuurimuuseumis elik Rotermanni soolalaos parasjagu üleval näitus "Eesti teatrimajad. Kaskedega kuuridest tänapäeva teatriarhitektuurin". Paralleelselt ilmus ka sama pealkirjaga vinge album. Murula teeb põhjaliku ringkäigu mööda Eestimaal siiani eksisteerivaid ja minevikus olnud teatrihooneid ning tutvustab KesKus'i lugejale neist lähemalt kahte - [Estonia teatri](#) esimest maja ja täiesti unikaalset taluteatrit Toilas.

Mõte ehitada Tallinna alaliselt tegutsev [teatrihoone](#) pärineb 18. sajandi lõpust. Elisabeth Roseni andmeil kavatseti see 1791. aastal ehitada Raekoja platsile vaekoja ette. 1799. aastal asutati Tallinna [teatriselts](#) (Revaler Theatergesellschaft). Kui selles 1807. aastal aktsiaselts sai, siis muutus maja ehitamise plaan konkreetseks. Eesti esimene kapitaalne [teatrimaja](#) - kivist hoone, lava ja rõdudega - avati Laial tänaval 1. veebruaril 1809. [Teater](#) asus praeguse nukuteatri kohal (praeguse ühe maja asemel oli kaks, [teatrimaja](#) oli tänava algusest teine) ja oli mõeldud püsivaks professionaalseks [teatritegevuseks](#). Hoone arhitekt oli Gottfried Henning, kes kutsuti Lätist, kuna ta oli just ehitanud Mntavisse (Jelgavasse). Lisaks Miitavile olid [teatrihooned](#) lähemates linnades Rüas, Peterburis, Viiburis ja Königsbergis. Helsingisse projekteeriti esimene [teater](#) 1813. aastal, kuid see jäi ehitamata ning Soome esimene [teatrimaja](#) kerkis hoopis Turus 1817. aastal.

Pidevad tulekahjud

24. oktoobril 1855 süttis Tallinna [teater](#) põlema. Tuli pääses lahti pööningul ja levis kiiresti, [teatrist](#) ja kõrvalmajast jäid püsti vaid seinad.

Ka mujal maailmas juhtus [teatrites](#) palju tulekahjusid, vaatamata sellele, et juba 1794. aastal ehitati Dury Lane'i [teatris](#) Londonis esimene raudeesriie (tuletõkkekardin) ja [teatri](#) katusele paigutati suur veepaak. Seda eeskujul jälgisid paljud [teatrid](#), kuid [teatrite](#) põlemised jätkusid nii seal, kus olid kasutusel veel küünlad või õlilambid, kui ka gaasivalgustuse ja hiljem elektrisüsteemide ajal. Omaaegsete uurimuste järgi (August Fölsh, Eyre Massey Shaw

KesKus

23,24,25

Teater Vanemuine
Estonia teater
Teater

jt.) hävis tulekahjudes 18. sajandi keskpaigast 1897. aastani suuremates linnades 732 teatrit, nende seas Karlsruhe suurhertsogi teater (1843), Brooklyni Conway teater New Yorgis (1876), Viini Ringtheater (1881), Opera Comique Pariisis (1887), Exteri kuninglik teater (1887) ja paljud teised.

Ülisuur oli põlengute arv 1870. aastate lõpus: ainuüksi aastatel 1878-1881 hävis tules 94 teatrimaja. Ajaloo kõige suuremate inimohvritega teatripõleng oli Irokeesi teatri tulekahju Chicagos, kus hukkus 600 inimest (kogu saal mahutas 1900). Nagu aeg edaspidi näitas, ei pääsenud tulekahjustest ka Eesti teatrihooned.

Abram Simoni taluteater Toilas

Tartu Vanemuise mõju Eestis oli 19. sajandi viimastel kümnenditel enneolematult suur: 1870.-1880. aastatel levis näitemänguharrastus kõikjal Eestimaal, eriti Tartu ja Jõgeva ümbruses ning Virumaal. Mängiti kooli- ja vallamajades ning ka lausa taludes. “Ja oligi kerge asi see “teater” korda teha,” kirjutas hiljem ajaleht Olevik. “Tõmmati taresse parre ja lõsna vahele palakad ja tekid vaheseinaks üles ja näitemäng rahva kasuks hakkas peale.”

Taluperemehe teatrikiiks

Siinkohal tuleb esile tõsta põllumeeste seltside osa teatriharrastuse populariseerimises. Kui suhteliselt jõukamad põllumeeste seltsid endale 1880. aastatel maju hakkasid ehitama, siis tehti neisse majadesse juba ka lavadega saalid. Esimeseks selliseks oli aastatel 1881-1882 Carl Robert Jakobsoni algatusel ehitatud Viljandi Põllumeeste Seltsi maja, mille suurde saali mahtus 26 rida toole ning kõrge saali tagaosas oli ka rõdu. Laiuse Põllumeeste Seltsi majas Sootaguse külas Tartumaal oli saale koguni kaks, lisaks suur einelaud ja jalutusruum. Suuremad saalid olid Tähkvere, Torma, Pala ja teistes seltsimajades. Ka tuletõrjeseltsid olid teatrilembesed - Virumaa, Lüganuse, Kohtla, Jõhvi jt. tuletõrjeseltside saalid olid kõik ehitatud arvestusega, et neis saaks ka teatrit teha. Lisaks seltsidele leidis ka ettevõtlikke teatrientusiaste-taluperemehi. Üks niisugune oli Toila Kangrumaa talu peremees Abram Simon (Siimon), kes innustatuna Vanemuise eeskujust 1882. aastal oma kulu ja kirjadega isikliku teatrimaja ehitas. Kogemused olid olemas: Peterburis Apraksini tislertöökojas

koolituse saanud mees oli ehitanud juba kaks koolimaja ning vähemalt kaheksa suvüat, oskas teha nii vankreid ja tõldu kui ka viiuleid ja tšellosid.

Teater hobusetalliga

“Mina sõitsin Tartusse ja Tallinna, uurisin “Vanemuise” ja Tallinna linna teatrilava sisseseadeid, tegin plaanid olude kohaselt, kuid siiski avarama näitelava kui Vanemuises,” kirjutas Abram Simon mõnevõna ehk liialdades oma mälestustes 1924. aastal. Simoni näitemaja kerkis kiiresti: 1882. aasta kevadel alustatud ehitus sai valmis sama aasta juulikuus. Et tegemist on väga omapärase talu ja teatri sümbioosiga, mille kohta on ka projektmaterjali, siis on põhjust sellel muidu küll üsna tagasihoidliku välimusega hoonel veidi pikemalt peatuda. Liati on seda peetud lausa esimeseks eesti teatrimajaks, mida Vanemuise Jaama tänava maja ju polnud.

Simoni teatrist on säilinud tagantjärele koostatud projekt 1889. aastast ning hoone kirjeldused. Maja oli kahekorruseline, umbes 14x10 m põhiplaaniga, alumine korrus oli kivist, ülemine puidust. Alumisel korrusel olid peremehe eluruumid koos kõige sinna juurde kuuluvaga - köögi, leivaküpsetusruumi, aida, jääkeldri, kuurialuse ja koguni hobusetalliga. Teatrisaal asus teisel korrusel. Sinna pääses samast eeskojast maja otsaküljel, kust pererahva suurde elutuppagi. Tuulekojast sisenenu sattus kõigepealt eesruumi, kus asusid kassa, tualettruumid ja üsna kitsas, ent mademel soliidselt kaheks hargnev trepp, mis üles saali viis. Eespoolsetele parematele kohtadele pääses eraldi uksest.

Tähelepanuväärne on, et nn. taluteatris polnudki kõigil võrdsed võimalused: isteplatse oli kolme sorti nagu päris teatris - pehmed tugitoolid, sohvad ja lihtsamad pingid. Saalil oli ka rõdu. Tõusvat põrandat saalil ei olnud, kuid selle kompenseeris kõrge lava, kuhu pääses saali lavatreppidest. Projekti on joonistatud nii näitlejad kui lava kohal rippuv puhvis arlekiin.

Dekoratsioonid valmistas Narva linnateatrist kohale sõidutatud dekoraator (nimi teadmata), hiljem tegi dekoratsioonid Abram Simon ise. Rudolf Põldmäe on nimetanud Simoni koguni esimeseks eesti soost lavadekoraatoriks.

Nagu sageli, põles teater müürideni maha 1889. aastal teatrit revideerinud ametnik kirjutas saali kohta

järgmist: “Seesinane saal ühes rõduga on konalikult laudadega vooderdatud, on laudpõranda ja mitte suure lavaga; on varustatud klaveriga ja mööbliga toolide ja pinkide näol ning valgustad laest lühtriga, milles on petrooleumi lambid ja samasuguste lampidega seintel; seinte küljes aga märkasin ma kuulutusi vene ja eesti keeles suitsetamise ärakeelamise kohta...”

Suitsetamist keelustavatele siltidele polnud kohusetruu ametnik asjata tähelepanu pööranud. Tuleohutuse küsimused olid tollaste teatrite ja rahvamajade põhiprobleem. Simoni teatris oli see asi lahendatud lihtsalt: etenduse ajaks pandi akende alla pikad puuredelid ja saali nurgas seisis vaadid veega.

Ametimehi niisugused tuleohutusabinõud ei rahuldanud: etenduse ajal pidi iga vaadi kõrval kaks meest seisma, veepritsid käes. Ka pidi peremees maja kõigile külgedele kivist trepid ehitama, et teiselt korruselt otse õue saaks. Seda Simon ka tegi, ent tuleohutusnõuete kiuste põles maja 22. märtsil 1901 ikkagi müürideni maha. Maja ei süttinud ise, tuli kandus üle kõrvalmajast. Kolme loiuga ehitas Simon vene ehitusmeestega üles nüüd juba üleni kivist teatrimaja tõusva lavapõranda ja orkestrisüvendiga, lisaks mõned näitlejate garderoobid ja einelaud. Uus maja avati 18. septembril 1901. Sellest majast on säilinud fotosid, uhke peremehega esiplaanil.

"Liiguste Vanemuine"

Abram Simoni teater tegutses 1920. aastate alguseni, mil Toila peod hakkasid toimuma kohaliku tuletõrjajate seltsi uues majas. Simon loobus konkurentsist ja ehitas teatrisaali eluruumideks ümber. Paraku hävis 1930. aastal ka see hoone. Väsimatu Simon oli siis juba surnud (1925), tema maja asemel on mälestuskivi.

Abram Simoni innustaval eeskujul tekkis näitemaju ka mujal taludes. 1884.-1885. aastal ehitas oma teatrimaja Jakob Länts liiguste külas Rakvere lähedal. Samuti Tartu Vanemuisest vaimustatuna ostis renditalunik Länts naaberküllast poolleioleva maja, vedas selle Lügustele ja ehitas teatriks.

“Liiguste Vanemuine”, nagu ehitist kutsuti, oli ühekorruseline suurte akende ja kõrge katusega, vaheseinteta palkmaja. Läntsu teatariharrastus oli sedavõrd äge, et tema talutööd sootuks unarusse jäid.

“Juhtus sageli, et lumi leidis Läntsu alles heina nutmas, kuna

suvivüja kärbiste alla jäämine tema põllul oli üsna tavaline nähtus.” See-eest asutas ettevõtlik vaimuharija Lügustele 1880. aastal kogunisti kõrgema järgu kooli ning 1883. aastal ehtas ka koolimaja. Paarkümmend aastat olevat “liiguste Vanemuine” truult ümbruskonda teeninud, siis ehtas peremees saalile vaheseinad vahele ja muutis ta eluruumideks.

Jakob Länts suri 1928. aastal ning tema teatrimajast sai tavaline loomalaud, mille üle ajakiri Teater sügavat nõrdimust avaldas.

Inspiratsioon mõisate koduteatritest

Teatri ehitamine talumajja kokku pere eluruumide ja koguni hobusetalliga oli märk huvitavast talu- ja teatriilma sümbioosist. Lahendus tekkis lihtsalt praktilistest kaalutlustest, teisalt aga võidi saada inspiratsiooni ka mõisate koduteatritest.

Seltside ja taluperemeeste teatrihooned peegeldasid ilmekalt eesti rahva kultuuriteadvuse kasvu ja sellistena olid need ehitised vägagi tähelepanuväärsed, olgugi et arhitektuuriliselt mitte kuigi silmapaistvad. Maa seltsimajad olid pigem kohaliku folkloorse kultuuri orgaaniline osa ja mitte veel teadlikult rahvuslikkuse loosungit püstitav professionaalne arhitektuur. Ja ega see näitemängki siis veel professionaalne polnud. “Tolleaegne teater - see oli õieti näitelava ja saali “vastastikune koostöö”, üksteise naeruerkude kõditamine,” kirjutas Jaan Kärner. “Samuti kui näiteseltskond, pidas publik end väga koduselt ja “vabalt” ülal.”

Erinevalt saksa teatrist, kus naised haledatel kohtadel kaasavõetud kudumistöö või juuksepalnikuga silmi pühkisid, armastas eesti publik igal võimalikul momendü naerda lagistada - selleks ju teatrisse tuldigi, et pühapäeval lõbu leida, ja kui võimalik, seda ise kaasa teha.

KARIN HALLAS-MURULA

Karin (1957 Kiviõlis) on eesti arhitektuuriajaloolane.

Ta lõpetas 1975. aastal Tallinna 2. Keskkooli ja 1982. aastal Leningradis Ilja Repini nimelise Maali-, Skulptuuri-ja Arhitektuuriinstituudi.

1992. aastal kaitses ta NSV Liidu Kunstide Akadeemia Üleliidulise Kunstiteaduse Instituudis Moskvas väitekirja "Стилевое развитие таллиннской архитектуры 1830-1910-х годов. Историзм и стиль модерн" ("Tallinna arhitektuuri

stiililine areng 1830.1910. aastatel. Historitsism ja juugend") ning sai kunstiteaduse doktori kraadi. X Karin Hallas-Murula oli Eesti Arhitektuurimuuseumi asutajaid ja aastatel 1991-2010 muuseumi juhataja. 2011-2014 oli ta Tallinna Kunstihoone juhataja.

Aastast 2014 töötab ta Tallinna Tehnikaülikooli ehitusteaduskonna arhitektuuril- ja urbanistikainstituudis, kus juhatab kunsti- ja arhitektuuriajaloo õppetooli. Ta on muu hulgas uurinud 19. ja 20. sajandi Tallinna arhitektuuri.

Estonia seltsi "koopaelu ajajärk"

VANA ESTONIA TALLINNAS: Estonia seltsi elu 1870.-1890ndatel aastatel, mis koosnes põhiliselt pidevatest kolimisteks. Karin Hallas-Murula viib meid 1891. aasta Estoniasse. Tänapäevane Estonia sai valmis alles 1913.

Ajaleht "Virulane" tegi juba 1880. aastatel korduvalt ettepaneku muuta Tallinna linnateater ka eestlaste teatriks, kuid tulemusteta. 1895. aastal sai Lootuse trupi juht Andres Pert küll loa linnateatris eestlastest vaatajaile maakeelseid tükke mängida, kuid tingimusel, et "eesti mehed oma tükatiste saabastega polsterdatud looshesid ära ei määri". Seesugust lahket luba kasutati vaid kolmel korral.

Teater õllevabrikandi juures

Tallinna, selle Jaan Kärneri sõnutsi "saksluse, kadakasaksluse ja kopikakogumise linna" õhkkond oli rahvusidee levikuks ebasoodsam kui Tartus. Siinne seltsielu kulges üldse suurte mõõnadega. Nii Estonia kui ka Lootuse selts oleval täitnud oma otstarvet peamiselt kaardi-, piljardi- ja joogiklubidena. Mõlemal pool valitses "kange saksa vaim", koosolekutel räägiti saksa keelt, mis "sageli väga eestimurdeliselt kõlas", ka seltsi protokollid kirjutati saksa keeles. Liikmeskonnas oli algusest peale sakslasi, kes tooniandvaks muutusid ja neist nii vaimselt kui ka varaliselt sõltuv eestlasest "antvärk" polevat julgenudki midagi iseseisvalt otsustada.

1870.-1890. aastaid Estonia seltsi elus tituleeris Jaan Kärner "koopaelu ajajärguks". Selle aja jooksul jõudis selts vahetada üle kümne korteri, kuni 1891. aastal saadi peavari õllevabrikant Pfaffi juures Väike-Tartu maantee alguses (Sakala tänava pikendusel praeguse kaubamaja poole). Pfaffi majja (ehitatud 1887) jäädigi kuni uue Estonia valmimiseni 1913. aastal. Tegemist

oli tagasihoidliku pooleteistkorruselise paekivifassaadiga ehitisega, mis nii teatritegijaile kui ka publikule vaid hädapäraseid tingimusi suutis pakkuda. Saal asus hoone aiapoolses osas, selle kõrval oli keeglirada.

1901. aastal sai Estonia seltsi esimees Tõnis Saarmann kaubale majaomanik Pfaffiga ja see lubas Estonia vana maja Maakri tänava poole saaliga juurdeehituse ehitada, millega tingimused paranesid, ent tõusis ka üür. 1901. aasta sügisel seati seal sisse ka gaasivalgustus. Juurdeehitise projekteeris Konstantin Wilcken.

"Saal sarnanes ülekrohvitud küniga"

Uus teatrisaal oli küllalt suur (18 x 14 m) ja mahutas umbes 500 inimest. "Saal sarnanes ülekrohvitud küniga," on meenutanud Eesti teatrite legend Paul Pinna.

"Too "kün" oli talvel külm ja etenduse ajal soojendas seda publik oma kehaga ja gaasilambid laval [- J, need lõhnasid mitte just meeldivalt ning vahetevahel lasksid erilist gaasivilet kuulda [-]. Laval ei olnud üldse ahju, sundmääruste järele ei tohtinud laval ahju ollagi!"

Mainitud gaasilambid, mida Inglismaa teatrites hakati katsetama 1804. aastal, võimaldasid küll varasemate õlilampide ja küünaldega võrreldes efektsemat, sealhulgas värvilist valgust, kuid olid teatrites väga suureks tulekahjude põhjustajaks. Näitlejate tingimused olid väga halvad, jätkab Pinna: "Lava kitsuse tõttu tuli etteasteid oodata näitlejate garderoobides, mida moodustas kaks väikest toakest, just näitelava kõrval, üks pool naistele ja teine pool meestele, neis tubades oli ka väljakäigukoht!"

Naissolistide oli teatris seitse, meesnäitlejaid kaheksa, kooriliikmeid kakskümmend kaheksa. Kogu see seltskond pidi mahtuma kahte garderoobi. "Hiljem tegime lava alla ruumi koorile," on meenutanud Pinna, "kuid kooriliikmed ei saanud seal lae madaluse tõttu püsti seista ja hoidsid pead ikka ettepoole..."

1890. aastatel hakatakse juttu tegema Tallinna eesti seltsidele - Lootusele, Valvajale, Kalevile ja teistele - ühise maja ehitamisest. "Nagu kuulda, tahetavat Tallinna üht suurt teatrimaja ehitada, milles ka seltsidele, klubidele, magasinidele ja kauplustele ruumid saadaval oleks," teatas Postimees 1893. aastal. Maja plaanidki olnud valmis.

Kohalik saksa leht Revaler Beobachter aga arvas asja naljaks -

ammuks see oli, kui Tallinna teatris ühele ooperiõhtule ainult kolm piletit osteti! Praeguses teatris [s.o. linnateatris Laial tänaval - K. H.-M.J võiks kordamisi kõigis kohastes keeltes mängitud saada, ilma hirmuta, et ruumist suuremat nappust kätte tuleks, leidsid sakslastest lehetegijad.

Tühjus teatrihoone asemel

Sajandi algul hakkas Tallinna ja Estonia seltsi valguma nooremaid edumeelsete vaadetega haritlasi ning oma maja mõte sai konkreetsema kuju. Indu andis 1902. aasta aprillis avatud Soome Rahvusteatri valmimine Helsingis. Kavatseti ehitada umbes 60 ruutsüllane (ca 270 m²) teatrisaal, mis mahutaks 600 inimest ja oleks avar, puhas, elektrivalguse ja "võimalikult eesti ornamentidega". Kalevi seltsi liikmed lootsid, et uude majja õnnestub ka spordisaal mahutada.

1903. aastal taotles Estonia selts maa-ala saksa teatri krundi kõrval, mille eraldamisega linnavalitsus, ehkki seal siis veel sakslased ülekaalus, ka nõus oli, kuid ehituse algus jäi venima. Vene-Jaapani sõda ning 1905. aasta sündmused löid rahvusliku liikumise ühisrindesse mõra. Pealinna seltside ühendamisest ei tulnud midagi välja, rahakogumine edenes visalt ning Vanemuise avapidustuste ajal haigutas Tallinna teatrihoone asemel alles tühi plats.

Toila taluteater 19. sajandi lõpul. Tartu Vanemuine kuuvalgel. Ennesõjaaegne postkaart. Tallinna esimene teater tänase Nukuteatri asukohal Laial tänaval.

Karin Hallas-Murula